

घटक १०

भारतीय पारंपरिक वस्त्रे

थोडे आठवा.

- वस्त्र तंतूंची नावे सांगा.
- भारतातील विविध भागांमधील कुठली विविध वस्त्रे प्रसिद्ध आहेत ?
- पारंपरिक वस्त्रांचा वापर कोणत्या ठिकाणी करतात ?

हे प्रकरण म्हणजे भारतीय उपखंडातील भिन्नभिन्न समुदायांच्या आणि वेगवेगळ्या प्रदेशांच्या अजोड वस्त्र नमुन्यांमधून आपली वैभवशाली वस्त्रपरंपरा प्रस्तुत करण्याचा प्रयत्न आहे. मोहेन-जो-दडोमधून भारताला ५००० वर्षांपूर्वीचे वस्त्राच्या विणकामाचे व रंगाईचे पुरावे मिळालेले आहेत. यावरून त्या काळातील लोकांना तंतूंच्या विणकामाचे तसेच रंगाईचे ज्ञान होते हे सिद्ध होते.

सांगा पाहू!

- कापडे कोणत्या ठिकाणी तयार होतात.
- आधीच्या काळात कपडे तयार करण्यासाठी कोणते उपकरण / यंत्र वापरले जात होते ?
- हातमाग बघितला आहे का ?

इंटरनेट माझा मित्र !

इंटरनेटच्या साह्याने हातमागाची माहिती मिळवा, तसेच ताणे, बाणे, कापडाचा काठ या शब्दांचा अर्थ समजून घ्या. भारतात वापरल्या जाणाऱ्या विविध पारंपरिक हातमागाची माहिती गोळा करा.

● हातमाग वस्त्र : हाताने विणण्यात येणारे कापड

हातमाग वस्त्र हे अनंत काळापासून चालत आले आहे. भारताला समृद्ध सांस्कृतिक वारसा लाभलेला आहे. शेतीनंतर हातमाग क्षेत्र हा लोकांना उदरनिर्वाह

देणारा, दुसऱ्या क्रमांकाचा उद्योग आहे. हातमाग उद्योग प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे पासष्ट लाख लोकांना रोजगार प्रदान करतो असा अंदाज आहे आणि अंदाजे पस्तीस लाख हातमागाचा भारतात वापर केला जातो.

भारतीय हातमाग वस्त्राचे जवळपास ६९४७ लाख मीटर उत्पादन होत असल्याचा अंदाज आहे आणि संपूर्ण कापड उत्पादनामध्ये हातमाग वस्त्राचा १६% सहभाग आहे.

भारतातील हातमाग उद्योग आपल्या वैशिष्ट्यांसाठी, शैली, पारंपरिक व आधुनिक तंत्रज्ञानाकरिता परिचित आहे. भारतातील प्रत्येक राज्यामध्ये नावीन्यपूर्ण छपाई, विणकाम, भरतकाम, तयार करण्याची क्षमता आहे.

हातमाग उद्योग नाजूक पोताचे कापड, अप्रतिम सुंदर विणीचे नमुने व डिझाईन, फॅशनेबल स्वरूप या विविध कारणांनी महत्त्वाचा ठरत आहे.

सर्व प्रकारची हातमाग उत्पादने हाताने विणली जातात आणि रंगीत सोनेरी, चंदेरी धाग्याने भरलेले धोटे आवश्यकतेनुसार ताण्यामध्ये फिरवून विणले जातात.

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. प्रत्येक राज्याच्या रूढी, परंपरा, सण वैविध्यपूर्ण आहेत. रूढी, परंपरा व सणांच्या माध्यमातून बरेच काही प्रदान करतो. प्रत्येक राज्याचे आपल्या स्वतःच्या सांस्कृतिक वारशानुसार वैशिष्ट्यपूर्ण असे वस्त्र आहे. वस्त्राला एक दर्जा आहे तसेच स्वतःचे हातमाग तंत्र आहे जे अनेक प्रकारचे वस्त्र विणण्याकरिता वापरले जाते.

आपणास माहिती आहे का ?

- भारतातील विविध प्रकारचे पोशाख भारतातील संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व करतात.
- सण-समारंभ असतील तेव्हा कितीही आधुनिक राहणीमान असलेली व्यक्ती पारंपरिक वेष धारण करते.
- आजकाल पुन्हा एकदा पारंपरिक पेहेराव लोकप्रिय होत आहेत.
- फॅशन शोमध्ये सुद्धा आजकाल पारंपरिक वस्त्रांचे नव्याने सादरीकरण केले जात आहे.

१०.१ काश्मीर-पश्मीना

पश्मीना शाल ही सम्राट अशोक (तिसऱ्या शतकात) च्या काळापासून प्रसिद्ध आहे. सुलतान झैन-उल-अबिदीन (इ.स. १४२०-१४७०) ने काश्मीरमध्ये शाल उद्योगाची मुहुर्तमेढ रोवली.

पश्मीना हा शब्द पर्शियन शब्द 'पाश्न' (Pashn) यांपासून आलेला आहे. त्याचा अर्थ मऊ व रेशमी असा होतो. पश्मीना शाल ही पश्मीना नावाच्या मेंढीपासून प्राप्त होत असलेल्या उच्च दर्जाच्या लोकरीपासून हाताने विणून बनविली जाते.

पश्मीना शालीवर रेशीम आणि लोकरीच्या धाग्याने कशिदाकारी केलेली असते. या शाली मऊ, रेशमी, उबदार, मोहक, अभिरूची संपन्न हिमालयाच्या स्वच्छ पांढऱ्या पर्वतरांगांप्रमाणे असतात. पश्मीना शाल प्राचीन काळापासून राजे व राण्यांद्वारे खांद्यावरच्या उपरण्याप्रमाणे परिधान करण्यात येत होती. तेव्हापासूनच ती भारतात विविध स्वरूपात वापरली जाऊ लागली. पश्मीना शाल आता कडाक्याच्या थंडीपासून बचाव करण्याचे एक वस्त्र म्हणून वापरतात.

वापरण्यात येणारी नक्षी - उंच भागात आढळून येणाऱ्या चिनार वृक्षांच्या पानांची प्रतिकृती, सफरचंदाचा बहर, बदाम, ट्युलीप आणि कधीकधी पर्वतीय भागातील फळे व नाजूक फुलांसह पक्षांचाही वापर करण्यात येतो.

वापरण्यात येणारे रंग- पश्मीना शाल नैसर्गिक पांढऱ्या व फिककट पिवळसर रंगामध्ये आढळून येते. तसेच त्या पिवळ्या, काळ्या, निळ्या, जांभळ्या, गडद लाल व शेंदरी रंगांमध्ये सुद्धा आढळतात.

शालीचे आढळून येणारे अन्य प्रसिद्ध प्रकार म्हणजे जामेवार शाल, दो-रुखा किंवा दुशाला (Twin Shals)

चित्र क्र. १०.१ (अ) : काश्मीर-पश्मीना

चित्र क्र. १०.१ (ब) : काश्मीर-पश्मीना

१०.२ उत्तरप्रदेश-ब्रोकेड्स

विशेष प्रसंगी परिधान करण्यात येणाऱ्या बनारसी साडीला “ब्रोकेड्स” असे म्हणतात.

या साड्यांचा ताणाबाणा हातमागावर शुद्ध रेशमामध्ये विणला जातो. ही साडी हातमागावर विणलेली असून त्यासाठी वापरलेले उभे व आडवे धागे म्हणजेच ताणे व बाणे हे रेशमी तंतूंचे बनलेले असतात. या साड्या वजनाने जड असतात.

ब्रोकेड साड्यांचे काठ, मध्यभाग व पदर भरगच्च डिझाईनने विणलेले व सुशोभित केलेले असतात.

वापरण्यात येणारी नक्षी:

हत्ती, पोपट, फुले, उभे असलेले जोडपे, महाभारतातील दृष्ये, घोडा व घोडेस्वार, कलश वगैरे यासारखी नक्षी सामान्यतः यामध्ये वापरली जाते. यामध्ये सोनेरी व चंदेरी जरी वापरतात.

वापरण्यात येणारे रंग:

आजकाल लाल, निळ्या, हिरव्या किंवा तेजस्वी रंगांबरोबर धातूज धागे वापरतात.

चित्र क्र. १०.२ : ब्रोकेड्स

१०.३ पश्चिम बंगाल-जामदानी

जामदानी ही पश्चिम बंगालची विवाहाच्या प्रसंगी नेसण्याची साडी आहे. ढाका येथील मलमलच्या कापडाच्या विणकामपद्धतीमधून “जामदानी”चा जन्म झाला आहे. जामदानी साडी तलम सुती क्वचित प्रसंगी रेशमी धाग्यामध्ये विणली जाते.

चित्र क्र. १०.३ (अ) : बालुचरी

वापरण्यात येणारी नक्षी :

या साडीच्या पदरावर फुले, चित्राकृती, विस्तृत डिझाईन विणलेली असतात.

वापरण्यात येणारे रंग :

या साडीसाठी सोनेरी, पिवळा, लाल व पांढरा, जांभळा व निळा असे रंग वापरतात.

● बालुचरी :

“बालुचरी किंवा बुट्टेदार” या पश्चिम बंगालमधील मुर्शीदाबादच्या रेशमी साड्या आहेत. या पारंपरिक रेशमी साड्यांवर फुलांचे भूमितीय ब्रोकेड डिझाईन असते.

वापरण्यात येणारी नक्षी : वृक्ष, आंबा, घोडेस्वार, हंस वगैरे

वापरण्यात येणारे रंग : गडद लाल व निळा

चित्र क्र. १०.३ (ब) : जामदानी

१०.४ ओरीसा-इकत

ओरिसाची प्रचलित विणकाम केंद्रे सोनपुर, बुटापल्ली आणि नवपटना ही आहेत.

“इकत” या ओरिसाच्या हातमाग साड्या विणल्या जातात. साड्या शुद्ध मर्सराइज्ड सुती धागे वापरून अनेक रंगांच्या डिझाईनने विणलेल्या असतात. साड्या विणण्यापूर्वी ताणे व बाणे रंगविले जातात ज्यामुळे मागावर विणल्यानंतर डिझाईन तयार होते. डिझाईन अस्पष्ट व नाजूक असतात.

चित्र क्र. १०.४ (अ) : इकत

वापरण्यात येणारी नक्षी : पक्षी, मासा, फुले, प्राणी, भौमितीय आकृती वगैरे आणि काठ व पदर विणलेला असून मांडणी अतिशय सुनियोजित असते. साडीच्या मध्यभागात संपूर्णपणे फुले आणि बुट्टे दिलेले असतात.

वापरण्यात येणारे रंग : यासाठी प्रामुख्याने लाल, काळा, पिवळा, किरमिजी व जांभळ्या रंगांचा उपयोग करतात. काही वेळा साडीचा मध्यभाग व पदर यासाठी मंद, फिके रंग वापरतात तर काठासाठी लाल व काळा रंग वापरतात. दोन्ही बाजूंच्या काठासाठी व मध्यभागासाठी विणलेली डिझाईन साध्या विणीची असते.

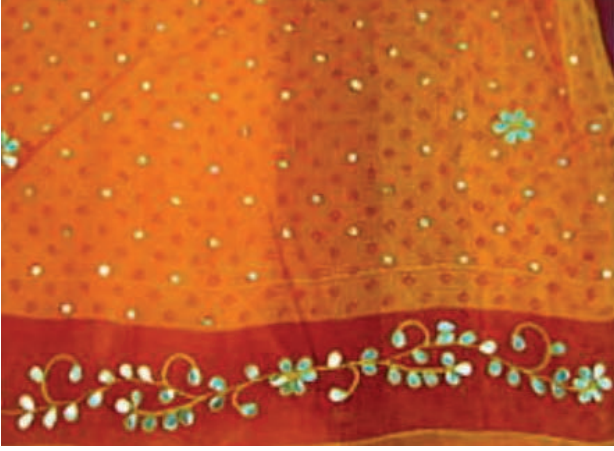

चित्र क्र. १०.४ (ब) : इकत

१०.५ राजस्थान-कोटा डोरीया

“कोटा डोरीया” ही राजस्थानच्या कोटा जिल्ह्यात विणल्या जाणाऱ्या साड्यांपैकी एक आहे. या साड्या सुती किंवा रेशमाने बनलेल्या असतात आणि त्यांवर चौकटी तयार होतात. त्याला “खाट्स” म्हटले जाते.

“कोटा डोरीया” या साड्या पारंपरिक पीट लुमवर अशा प्रकारे विणल्या जातात की ज्यामुळे कापडावर आयताकृती चौकटी तयार होतात.

चित्र क्र. १०.५ : कोटा डोरीया

“डोरीया” याचा अर्थ धागा असा होतो.

विणण्यापूर्वी धाग्यांना अतिशय काळजीपूर्वक कांद्याचा रस व तांदूळाची खळ फासतात. त्यामुळे धागे मजबूत होतात.

वापरण्यात येणारे रंग : या साड्यांना नारिंगी, गुलाबी, पिवळा, हिरवा यांसारख्या चमकदार रंगात रंगविले जाते.

१०.६ महाराष्ट्र – पैठणी

पैठण या ठिकाणावरून या साडीला “पैठणी” हे नाव पडले आहे.

ही साडी रेशमापासून बनलेली असून त्याचा पदर व काठ जरीचे बनलेले असतात. (सोनेरी व चंदेरी धागे)

वापरण्यात येणारी नक्षी : पारंपरिक वेली व फुले, फळांचे आकार व पक्ष्यांची शैलीदार रूपे. उदा. मोर, पोपट या साडीवर वापरण्यात येतात. तोतामैना किंवा मुनीयाची नक्षी पोपटाचे निदर्शक असते जे प्रेम व उत्कटता यांचे प्रतीक आहे. यातील कमळ किंवा कमळपुष्पाचे अजिंठ्याच्या लेण्यांमधील कमळाच्या आकाराशी साधर्म्य असते. याशिवाय विशिष्ट नारळी काठ असतात त्याला श्रीफळ म्हणतात तसेच कल्पवृक्ष व भौमितीय आकृत्या वापरतात.

वापरण्यात येणारे रंग : यासाठी प्रामुख्याने लाल, काळा, पिवळा, किरमीजी व जांभळ्या रंगाचा उपयोग करतात.

चित्र क्र. १०.६ : पैठणी

१०.७ गुजरात – पटोला

“पटोला” ही गुजरातची लग्न प्रसंगी नेसण्याची प्रसिद्ध साडी आहे. ही शुद्ध रेशमी धाग्यांनी विणली जाते. विणण्यापूर्वी धागे ‘बांधणे व रंगवणे’ या तंत्राचा वापर करून रंगवतात त्यामुळे विशिष्ट डिझाईन निर्माण होते.

या साडीला “दुहेरी इकट” साडी असेही म्हटले जाते.

चित्र क्र. १०.७ : पटोला

वापरण्यात येणारी नक्षी : शैलीदार प्राणी जसे हत्ती, उंट, वाघ, पक्षी, फुले, नृत्य करणारे स्त्री-पुरुष.

वापरण्यात येणारे रंग : चटकदार लाल, नारिंगी, गडद लाल, गडद निळा, पिवळा, हिरवा, निळसर, पिवळसर पांढरा.

१०.८ कर्नाटक – इरकल

“इरकल” ही पारंपरिक स्वरूपाची नऊ वार लांबीची साडी आहे. हे नाव कर्नाटकच्या बागलकोट जिल्ह्यातील इरकल या गावावरून पडले आहे.

इरकल साडी सुती, रेशमी किंवा सुती व रेशमी धाग्यांच्या मिश्रणातून विणली जाते.

चित्र क्र. १०.८ (अ) : इरकल

वापरण्यात येणारी नक्षी : पालखी, हत्ती, कमळ यासारखी पारंपरिक नक्षी.

डिझाईन व पॅटर्न हे पदर व काठ या दोन भागात विभागलेले असतात.

पदर : पदराचा जो भाग खांद्यावर येत असतो त्यावर मंदिरांच्या कळसाची नक्षी असते.

पदराच्या शेवटी मधमाश्याचे पोळे, किल्ल्यांची तटबंदी, मनोरे, पर्वत यांसारखी विविध प्रकारची नक्षी असते.

चित्र क्र. १०.८ (ब) : इरकल

काठ - साडीचा काठ रुंद असून, विशिष्ट नमुन्यामध्ये बनलेला असतो.

वापरण्यात येणारे रंग - लाल, गडद लाल, डाळीबी लाल, चमकदार मोरपंखी, पोपटी यांसारखे पारंपरिक रंग वापरले जातात. नववधूचे वस्त्र मात्र 'गिरीकुमकुम' रंगाचे बनलेले असते.

१०.९ तामिळनाडू - कांजीवरम्

कांजीवरम् ही तामिळनाडूमधील चेन्नईपासून ७४ कि.मी. वर असलेल्या कांचीपुरम् शहराची प्रसिद्ध साडी आहे.

या साडीला सोनेरी आणि चंदेरी धाग्यांची जरी असून ती शुद्ध रेशमाने विणलेली असते.

चित्र क्र. १०.९ : कांजीवरम्

नक्षी आणि डिझाईन : या साडीचे वैशिष्ट्य म्हणजे या साडीचे काठ, मध्यभाग व पदर भरीव पोताचे असतात आणि सोनेरी व जरीच्या धाग्यांनी संपूर्ण साडीवर लहान-लहान बुट्ट्यांची नक्षी काढलेली असते.

वापरण्यात येणारे रंग : बहुधा हिरवा आणि लाल, निळा व गुलाबी, नारिंगी व जांभळा साडीच्या रंगांच्या विरुद्ध रंग त्या साडीच्या काठांकरिता वापरले जातात.

१०.१० केरळ - बलरामपुरम्

“बलरामपुरम्” या केरळच्या विणलेल्या साड्या असतात ज्या आपल्या गुणवत्तेसाठी व विविधतेसाठी प्रसिद्ध आहेत.

या साड्या ५.५ मीटर लांब व १.२ मीटर रुंद असतात. बलरामपुरम् साड्या थिरुवनंतपुरम् जिल्ह्यात विणल्या जातात. याच्या काठाच्या नक्षीत सोनेरी जरी वापरतात. त्या परंपरागत हातमागावर विणल्या जातात.

वापरण्यात येणारी नक्षी : मोर, बदामांचे आकार, हत्तीचे शैलीदार रूप आणि भौमितीय आकार.

वापरण्यात येणारे रंग : पांढरा किंवा फिक्कट पिवळसर आणि काठ व पदरावर सोनेरी विणलेली पट्टी असते.

चित्र क्र. १०.१० : बलरामपुरम्

इंटरनेट माझा मित्र !

इंटरनेटच्या मदतीने भारतातील पारंपरिक वस्त्रांची सविस्तर माहिती मिळवून तुमच्या वर्गात सादर करा.

स्वाध्याय

वस्तुनिष्ठ प्रश्न

१. जोड्या लावा

अ	ब
१) पैठणी	अ) उत्तर प्रदेश
२) इरकल	ब) गुजरात
३) पश्मीना	क) दक्षिण भारत
४) पटोला	ड) महाराष्ट्र
५) ब्रोक्रेडस्	इ) राजस्थान
	फ) कर्नाटक
	ग) काश्मीर

२. चूक किंवा बरोबर ते लिहा.

- १) बनारसी ब्रोक्रेडस् या वजनाने हलक्या असतात.
- २) जामदानी साड्या सुती तंतूंनी विणलेल्या असतात.
- ३) इरकल साड्या नऊ वार असतात.

- ४) कोटा डोरीया साड्यांना खाटस् नावाचे गोल पॅटर्न असतात.
- ५) कांजीपुरम् साड्यांमध्ये कंकणाने मोराची नक्षी प्रचलित असते.
- ६) पटोला ही केरळची पारंपरिक साडी आहे.
- ७) कांजीवरम् साड्यांना जाड काठ व जाड पदर असतो.
- ८) बलरामपुरम् साड्या काळ्या असून त्यांना सोनेरी काठ असतात.

पर्यायी उत्तरे निवडा

३. पर्यायी उत्तरे निवडा.

- प्रत्येक उपप्रश्नाला दिलेल्या पर्यायांमधून योग्य उत्तर निवडा व लिहा.

- १) इरकल साडी ही कर्नाटकची पारंपरिक ---- साडी आहे.
अ) चार वार ब) नऊ वार क) साडे पाच वार
- २) ओरिसाची शुद्ध सुती साडी -----.
अ) पटोला ब) इकत क) इरकल

३) कंकण मोराची नक्षीच्या ----- साड्या.

अ) पैठणी ब) जामदानी क) कांजीवरम्

४) गुजरातची प्रसिद्ध लग्न प्रसंगी वापरण्याची साडी ----- आहे.

अ) कांजीवरम् ब) पैठणी क) पटोला

५) भरगच्च काठ, भरगच्च मध्यभाग, भरगच्च पदर आणि संपूर्ण साडीवर सोनेरी धाग्यांच्या बुट्ट्यांची डिझाईनची ----- साडी.

अ) बलरामपुरम्

ब) कांजीवरम्

क) बालुचरी

४. एका शब्दात उत्तरे लिहा.

- १) केरळच्या साडीचे नाव लिहा.
- २) जामदानी साडीत वापरण्यात येणाऱ्या रंगाचे नाव लिहा.
- ३) ओरिसाच्या हातमाग साडीचे नाव सांगा.
- ४) दक्षिण भारतीय साड्यांची नावे लिहा.
- ५) कोटा डोरीया साडीच्या नमुन्याचे नाव लिहा.
- ६) काश्मीरमध्ये आढळून येणारी शाल.
- ७) ब्रोकेड साड्या कोठे परिधान केल्या जातात ?
- ८) ओरिसातील दोन हातमाग केंद्रांची नावे लिहा.
- ९) पैठणी विणल्या जात असलेल्या गावाचे नाव लिहा.
- १०) राजस्थानच्या साडीचे नाव लिहा.
- ११) कर्नाटकच्या नऊ वार लांबीच्या पारंपरिक साडीचे नाव लिहा.
- १२) केरळच्या सोनेरी काठ असलेल्या पांढऱ्या साडीचे नाव लिहा.
- १३) दक्षिण भारतची रेशमी साडी कोणती ?

लघुत्तरी प्रश्न

१. खालील साड्यांचे त्यांच्या राज्यानुसार वर्गीकरण करा.

१) कोटा डोरीया	१) गुजरात
२) पटोला	२) महाराष्ट्र
३) इकत	३) राजस्थान
४) पैठणी	४) ओरिसा

२. टिपणे लिहा.

- १) पश्मीना शाल (नक्षी आणि रंग)
- २) उत्तरप्रदेशची ब्रोकेडस्
- ३) कोटा डोरीयाच्या विणीची पद्धत

३. खालील फरक स्पष्ट करा.

- १) इरकल आणि पटोला
- २) कांजीवरम् आणि बलरामपुरम्
- ३) जामदानी आणि बालुचरी

दीर्घोत्तरी प्रश्न

- १) कोणत्याही दोन राज्यातील साड्यांचे स्पष्टीकरण लिहा.
- २) भारतातील हातमाग उद्योग स्पष्ट करा व लिहा.
- ३) महाराष्ट्रातील पैठणी साडीचे सविस्तर स्पष्टीकरण करा.

क्षेत्रभेट

- १) तुमच्या शहरात किंवा परिसरात असलेल्या हातमाग केंद्राला भेट द्या.

प्रकल्प / स्वयंअध्ययन

- १) अन्य विविध राज्यांमधील हातमाग वस्तूंचे लहान नमुने किंवा चित्रे गोळा करा.

